

Lezing Bart Hetebrij Rituelen en Geestelijke Verzorging 9 okt 2019

Goedemorgen, mijn naam is Bart Hetebrij. Ik ben ruim 20 jaar werkzaam geweest bij defensie als humanistisch raadsman. In die hoedanigheid ben ik ook uitgezonden geweest, onder andere naar Bosnië. Momenteel ben ik nog actief als vrijwilliger bij het veteraneninstituut. Zo bezoek ik op verzoek mensen thuis, hou af en toe een toespraak op een herdenking en begeleid veteranen bij terugkeerreizen naar voormalige inzetgebieden als Bosnië en Libanon. Daarnaast organiseer ik voor de Bond van Nederlandse Militaire Oorlogs- en dienstslachtoffers pilotbijeenkomsten voor veteranen en politiemensen die uitgevallen zijn in en door het werk.

De vraag die vandaag aan mij voorligt is, welke rituelen vinden plaats met welk doel, vanuit welke overwegingen en met welk effect in de zorg voor veteranen en getraumatiseerde politieagenten. Niet een eenvoudige vraag voor een humanist, iemand die zich rekent tot een stroming die vanouds wars is van dit soort zaken. Een levensbeschouwing die zich beroept op de rede, op rationaliteit met wortels die grotendeels teruggaan op de verlichting, zit niet te springen om rituelen zou je zeggen.

Maar gelukkig is er al enige jaren een kentering gaande, in ieder geval bij de humanisten werkzaam voor defensie. Misschien wel omdat de vraag naar rituelen groter wordt. Een humanistische bezinningsdienst zonder het eenvoudige ritueel van kaarsjes aansteken, is bijna ondenkbaar geworden. Maar om de vraag van vandaag te kunnen beantwoorden, moet ik voor mezelf eerst omschrijven wat onder een ritueel verstaan kan worden. En dat is nog niet zo makkelijk. Er is een veelheid aan materiaal van wat een ritueel is en maak dan maar eens een keuze. Uiteindelijk heb ik een beschrijving gevonden van hoe ik tegen het gebruik van rituelen kan aankijken.

In het artikel "Ritual as a house with many mansions" van Sjaak Körver wordt het als volgt omschreven: een ritueel doen, is een symbolische ruimte creëren waarin aandacht is voor bestaansbehoeften, als troost, hoop, angst en verlangen. Ik vind de omschrijving van Sjaak Körver mooi, Omdat met die definitie het ritueel losgemaakt kan worden van een bepaalde godsdienst of religie en een humanist er ook mee uit de voeten kan. De ruimte opgeroepen door het ritueel overstijgt interreligieuze verschillen. Het is een open ruimte waarin deelnemers een plek vinden voor hun existentiële verschillen.

Aan de hand van drie voorbeelden, zal ik pogen het thema van vandaag inhoud te geven om daarmee de voorliggende vraag te beantwoorden.

Libanon

Het eerste voorbeeld betreft een ritueel dat ik heb laten plaatsvinden bij een herdenking van de omgekomen dienstplichtige militair, Philip de Koning, tijdens de terugkeerreis van afgelopen april-mei naar Libanon. Philip is in 1979 omgekomen tijdens een bevoorradingsrit toen het voertuig waarin hij zat opgeblazen werd door een ingegraven explosief.

Een gebeurtenis die destijds heel veel indruk maakte op de uitgezonden militairen. En ook nu zijn de meereizende veteranen erg gespannen voor deze herdenking. We verzamelen ons bij het huis van Abou Antar, destijds een Libanese politiemans die als eerste bij het incident aanwezig was en nog tevergeefs eerste hulp verleende. Ook hij is na al die jaren zichtbaar aangedaan, als hij bij hem op de veranda aan de groep vertelt hoe het destijds gegaan is.

Het huis van Abou Antar staat aan het begin van het zandpad waar het incident zich afspeelde. Hij besluit samen met ons de herdenking bij te wonen. De groep stelt zich op, de blauwe baret op het hoofd,

en marcheert als eenheid naar de plek waar Philip de Koning omgekomen is. Dit gezamenlijk afmarcheren is belangrijk als aanloop naar het ritueel. De groep ervaart zich opnieuw als eenheid. Kameraadschap en verbondenheid komen hiermee tot uitdrukking. De herdenking doe je niet alleen, maar samen. Dat geeft steun.

Op de plek zelf vertel ik kort iets over het incident en vraag aan de groep of er mensen zijn die er destijds bij betrokken waren of ten tijde van het incident ook in Libanon waren. Een paar deelnemers vertellen hoe zij het destijds ervaren hebben. Iedereen luistert. Het is muisstil. Daarna komt het ritueel. Om de beurt leggen de

deelnemers een voor een een steen aan de kant van het pad ter hoogte van de plek van het incident. De stenen stapelen zich op. Ook Abou Antar, de Libanese politieagent en moslim doet hier aan mee.

Dit leggen van een steentje is een Joods gebruik. Met dit eeuwenoude gebaar eren ze hun doden en houden ze de herinnering aan hun dierbaren levend. En dat is precies de betekenis die iedere aanwezige voelt of ze nu agnostisch, helemaal niks, Christen, humanist of moslim zijn. Dit joodse gebruik heeft voor elk van ons betekenis, namelijk eren, herinneren en bieden van troost.

Ik denk dat de kracht van dit ritueel niet zozeer zit in het zien van wat we doen, maar vooral in het doen zelf. Je bent een actief onderdeel van het ritueel. Iedereen draagt een steentje bij ondanks de verschillende levensbeschouwelijke en religieuze achtergronden.

Srebrenica

Het volgende voorbeeld betreft een terugkeerreis naar de voormalige enclave Srebrenica in 2010 waar ik zelf 24 jaar geleden naar toe uitgezonden ben geweest. Tijdens die reis heb ik als begeleider van een groep Dutchbat veteranen deelgenomen aan Marsa Mira, een jaarlijks terugkerende vredesmars. Waarom hier aan deelnemen, kun je je afvragen.

Misschien wel omdat de massamoord in 1995 een compenserende rite vereist om het solidariteitsgevoel te herstellen tussen ons en de lokale bevolking. Uit solidariteit lopen we deze tocht mee, die de voorbereiding en onderdeel is van de herdenking op 11 juli. Op die dag wordt jaarlijks herdacht dat in juli 1995 tussen de 8.000 en 9.000 mannen en jongens tijdens hun vlucht uit de enclave Srebrenica omkwamen en vermoord werden door Bosnisch Servische eenheden. Hervonden en geïdentificeerde resten van slachtoffers uit massagraven worden op deze dag herbegraven.

De mars start in Nezuk en circa 100 km verder en drie dagen later eindigen we in Potocari bij het Memorial Center. Het is de omgekeerde route die de vluchtelingen liepen in 1995. Totaal doen er ongeveer 4000 personen aan mee. Tijdens de tocht raken we in gesprek met allerlei deelnemers. Iedereen schijnt te weten dat wij Dutchbatters zijn. Men vraagt ons waarom wij meelopen en is geïnteresseerd in ons verhaal. Mijn antwoord is dat ik meeloop uit respect voor de doden en uit solidariteit met de familie en de overlevenden. Dat stelt men op prijs. Er is geen wanklank richting ons gevallen.

Het is een fysiek zware tocht over eindeloze grindpaden en beboste hellingen. De derde en laatste dag is het einde van de tocht in zicht. Duizenden witte paaltjes van de begraafplaats reflecteren in het zonlicht. Bij aankomst in Potocari lopen we door een haag van mensen. De mensen uit de haag klappen niet, zoals men dat bij aankomst van de vierdaagse zou doen, maar men zwijgt en kijkt ons alleen maar aan. Sommige tieners kijken ons huilend aan. Dat geeft een ongemakkelijk gevoel.

Aan de ene kant van de weg ligt het voormalig hoofdkwartier van Dutchbat. In blue hotel, het oude slaapgebouw van ons Dutchbatters, staan 775 kisten klaar voor herbegravenis van de in 1995 omgekomen vluchtelingen. Aan de andere kant van de weg ligt de begraafplaats waar op dat moment in 2010 al 4000 omgekomen en vermoorde vluchtelingen begraven zijn.

Vervolgens gaat de route over de begraafplaats. Als de ronde over de begraafplaats voltooid is, vormt een aantal deelnemers van de mars een dubbele haag van blue hotel naar de tegenoverliggende begraafplaats. Een voor een worden de 775 kisten doorgegeven.

Ook wij staan in de rij om de kisten door te geven. De grafkisten wegen niet zwaar. De inhoud is niet meer dan wat botresten. De 775 kisten zijn nu op de begraafplaats klaargezet voor de plechtigheid de dag daarop.

Op de dag van de ceremonie arriveren tientallen bussen en zo'n 40.000 à 50.000 mensen op de voormalige compound van Dutchbat. Het is ook nog eens bloedheet. De gelijkenis met juli 1995 kan niemand ontgaan.

De mensen dringen zich op naar de begraafplaats waar de namen van de slachtoffers worden omgeroepen en de familieleden overgaan tot de plechtigheden die horen bij een begravenis. Islamitische gebeden en gezangen klinken op.

Voor mij persoonlijk is deze reis door het uitlopen van de mars en het doorgeven van de kisten een afsluiting van mijn uitzending die ik nooit heb kunnen afmaken als gestrande verlofganger in Zagreb. Maar het is ook het begin van het realiseren van wat zich daar destijds heeft afgespeeld en jezelf de vraag stellen: "hoe zit het mijn rol, wat is mijn aandeel, hoe zit het met het nemen van mijn verantwoordelijkheid. Is het tonen van respect en solidariteit genoeg?" De tocht gaf verbondenheid met de mensen om je heen en bracht je ook tot nadenken. Soms, op moeilijke momenten, voelde het als boetedoening. Kortom een soort van pelgrimage.

In het ritueel van het doorgeven van de kisten, maar ook tijdens de tocht herkennen mensen elkaar en ontmoeten elkaar in hun kwetsbaarheid en verlangen, in hun wanhoop en hun behoefte aan troost, steun en in hun zoektocht naar samenhang. Aan Marsa Mira en het afsluitende ritueel namen Moslims, Christenen, agnosten en atheïsten deel, maar allemaal herkennen ze de kracht van het ritueel. Rituelen hebben overtuigingskracht, scheppen betekenis en dragen bij aan eigenwaarde en roepen continuïteit op in zowel de individuele biografie van de deelnemers als in collectieve historische perspectieven met betrekking tot het drama Srebrenica.

Betekenis en continuïteit worden opgeroepen door deel te nemen aan het ritueel, de praxis zelf, door gezamenlijk het ritueel uit te voeren en te ondergaan. Het ritueel heeft voldoende afstand tot de concrete situatie van destijds, maar ook weer niet teveel. Het doorgeven van de kisten maakt de massamoord van 1995 tastbaar, zichtbaar en concreet waardoor ze bijdraagt aan het vinden van betekenis in de gebeurtenissen van die kansloze missie.

Na afloop werken de indrukken van het ritueel nog lang door. Het roept herinneringen op aan de missie, aan de afloop van die missie, de ontvangst in Nederland, thuiskomen en in de media afgeschilderd worden van held naar lafaard. Als groep delen we de ervaringen van nu en de herinneringen van destijds. Dit vertellen heeft een groot nut. Het geeft namelijk de mogelijkheid tot het ontrafelen, exploreren en representeren van de herinneringen uit ervaringen, die bij sommigen hebben geresulteerd in trauma's.

Omdat verhalen gevormd worden in een niet statisch herinneringsveld, zijn ze ook dynamisch in tijd. Anders gezegd, de narratieven zijn veranderbaar en beïnvloedbaar, en daarmee kunnen ze dienen als uitlaatklep van pijn en als heling. Ga de confrontatie met het verleden aan omwille van de toekomst. Rituelen helpen daarbij.

Moral injury

Het derde en laatste ritueel wat ik wil bespreken vond afgelopen mei plaats tijdens een pilotprogramma met als onderwerp moral injury. Zowel veteranen als in en door het werk uitgevallen politiemensen namen aan deze bijeenkomst deel. Wat versta ik precies onder een moral injury? De meest gangbare definitie van moral injury is als volgt: het is de voortdurende psychische, biologische, spirituele, gedragsmatige en sociale impact van het zelf verrichten van, niet kunnen voorkomen van, of getuige zijn van handelingen waarin diepgewortelde morele overtuigingen en verwachtingen worden geschonden.

De eerste paar dagen zijn we nog niet expliciet ingegaan op de individuele morele verwondingen. Er is nog afstand tussen de deelnemers. De tweede dag gaan we aan het werk met paarden. Als onderdeel van het programma maken we kennis met paardencoaching. Als het paard ons uitgelezen heeft, dirigeren we de deelnemers naar een grote mestbult. Iedereen krijgt een emmer en een schep. Een voor een vragen we de deelnemers een gevoel te benoemen dat te maken heeft met zijn morele verwonding en daarbij tegelijk een schep paardenpoep in zijn emmer te doen.

De andere deelnemers kunnen ook een schep poep in hun emmer doen als zij hetzelfde gevoel herkennen van degene die aan de beurt is. Hierdoor krijgen we zicht op een scala aan emoties die spelen rond het thema moral injury. De herkenbaarheid onderling is groot. Sommigen geven hun tranen de vrije loop, kwetsbaarheid wordt getoond. Vanaf nu is de groep niet meer een verzameling losse individuen, maar een hechte groep.

Op dag drie van de bijeenkomst wordt aan alle deelnemers gevraagd op papier te zetten wat je hier wilt achterlaten. Te denken valt aan zaken die te maken hebben met moral injury en de bijbehorende gevoelens,

zoals schaamte, schuld, woede of verdriet. Achter in de kloostertuin bevindt zich een ruw gemetselde muur in de vorm van een klein Mariakapelletje overgroeid met klimop en andere planten.

De bedoeling is nu om in de vorm van een ceremonie een voor een het briefje met daarop de tekst van je wilt achterlaten in gaten en spleten van de muur te stoppen. Het idee is dat mettertijd de briefjes uit de muur 'gewassen' worden door de elementen als regen, wind en zon, eigenlijk net zoals de gevoelens van de moral injury met de jaren "verweren" en uit je geest gewassen worden naarmate je ouder wordt.

Het is het idee van een Klaagmuur of steen des aanstoets. Je hebt het op papier gezet en weggezet. Je mag die gevoelens loslaten. Het zijn dit soort van rituelen die enorm bijdragen aan groepsbinding, solidariteit, maar ook de onderlinge gesprekken op gang brengen waarvoor in het begin nog veel schaamte is. Met het vertellen komt een proces op gang van het in perspectief zien van je morele kwetsuur.

Tot slot

Ik denk dat er toekomst is voor gebruik van rituelen. Bij defensie, in toenemende mate zelfs. Iemand als Karl Marlantes, de auteur van boeken als *Matterhorn* en *What It Is Like To Go To War* over de Vietnamoorlog, pleit hiervoor. Hij stelt voor dat er op pelotonsniveau mensen opgeleid worden door geestelijke verzorgers die niet alleen geschoold zijn in eerste opvang, maar ook in het uitvoeren van eenvoudige rituelen zonder specifieke religieuze context voor men een bepaalde actie ingaat, bij het rouwen om gesneuvelde kameraden of bij het begraven van dode vijanden, om daarmee nodeloze wreedheid te voorkomen en om de woede over de zinloosheid van missies weg te nemen. Geen onnodige luxe gezien het aantal zelfmoorden onder veteranen bij terugkeer in de VS.

Een grote uitdaging voor de geestelijke verzorging zie ik bij de politie in het ontwikkelen van rituelen bij bijzondere gebeurtenissen waarmee politiemensen helaas te maken krijgen. Bij traumatische gebeurtenissen is niet het genoeg om een arm om je schouder te krijgen, of samen een kop koffie te drinken na afloop of een gesprek met het bedrijfsopvangteam hoe goed bedoeld ook. Er is meer nodig aan compenserende rites om dat soort van gebeurtenissen te kunnen laten landen en er betekenis aan te geven.

Ik hoop met dit verhaal u wat zicht gegeven te hebben op het gebruik, doel en effect van rituelen binnen mijn praktijk als humanistisch geestelijke verzorger.